

Утверждена
решением районной комиссии по экспертизе
образовательных программ управления образования
МО «Верхоянский район» Республики Саха (Якутия)
от 03 марта 2015 г №35

**О5ону торут угэскэ оло5уран
итии, уорэтии, уьуйуу бырайыага**

Автор:
Бурнашева Айталига Ильинична
учитель музыки
МБОУ «Арылахская СОШ»

2015 г.

**«Төлкөбун төрүүх ыччаккыттан ыйыт,
кэскилгин кэнчээри ыччаккыттан кэтэс!»**

Бырайыак торуотэ: Биьиги бүгүннү олохпут сүрүн тосхоло – оьону төрөөбүт айылбатыгар сөп түбэһиннэрэн, алтыһыннаран норуот тылынан уус –уран айымньытыгар сыһыаран, дьыл, кэм – кэрдии хаамыытынан салайтаран, ол аата оьону төрүт үгэскэ олобуран иитии - үөрэтии, уһуйуу буолар.

Угэс көмөтүнэн оьо айылгыта култуураба сыстан олохсуйар. Онтон култуура оьо айылгытыгар үгэс күүһүнэн дьайар. Оьону төрүт култуураны тилиннэрэн, салгыы сайыннаран уһуйан иитии бүгүннү кэмнэ үгэс суолтата уһулуччу улаатан иьэр.

Угэһи тилиннэрии диэн төрүт үгэс хайдабын, төһө ордон кэлбитин, үгэс сүтэр төрүөтүн үөрэтииттэн сабаланаар. Угэһи үөрэтэн билэн киһи өбүгэ үйэлэргэ мунньубут муудараһын инэринэр, күннээби олобор туттар кыахтаанар. Олох сайдыытыгар олук уурсан, үгэс эмиэ тэннэ сайдан иһэр, эдэр ыччакка бэриллэн, туттарыллан сүппэт дьылбаланаар.

Ити курдук, оьону кыра сааһыттан фольклорга сыһыаран иитии тоьоостоох. Уос номоьо этэринии: Удьуор утумун тутууга телкебун теруех ыччаккыттан ыйыт, кэскилгин кэнчээри ыччаккыттан кэтэс диэн - баар. Ыччаппыт чел туруктаннабына эрэ телкебут туннэстибэтэ өйдөнөр. Ол гынан баран ессе диринник кердехе, бу этиигэ омук уратытын, терут угэстэрин, култууратын, духовнай баайын ыччакка инэрэр иэс туһунан кэс тыл таныллан сылдьар.

Терут култуура оскуолаба киириэбиттэн ыла тереппут оьотуттан терут угэстэргэ уерэнэн эрэр; дьон-сэргэ ортотугар терут ейу-санааны челугэр туһэрэр баба санаа уескээтэ; дьиэ кэргэни уерэтэр-чинчийэр наука сана салаалара куускэ сайдар; терут итэбэлбитигэр эргиллэн эрэбит.

Саха оьону иитэр терут уерэбин сүтэрбэксэ, билинни кэмнэ дьон-сэргэ билиитигэр-керуутугэр таһаардахха, дэгиттэр сайдар киһилии киһи - кенул Айыы киһитин - сахалыы ейдебулэ эргийдэбинэ, оьону иитэр сахалыы эйгэни уескэттэххэ; сахалыы угэһи тутуһан олорор ыалы сэнээрэн, кинилэргэ тирэбирдэххэ, оьо куннээби олох-дьаһах угэс буолбут улэтигэр кыттан, сатабыла улаатан истэбинэ; аба, эр дьон баба еттунэн оьону ыччаты иитиини суруннуур буоллабына; оьо тэрилтэтигэр уерэх ис хоһоону, оьо туһалаах дьарыгын терут угэс сыллаабы эргиригэр дьуерэлээх, аныгы саха ыала норуот оьону иитэр уерэбин ылынар кыаба толору уескуур.

Тумуктээн эттэххэ, Саха норуотун былыр – былыргаттан оьону иитэр үгэстэриттэн биир сүдү миэстэни норуот тылынан уус – уран айымньылара ылаллар. Ол курдук хас

биирдii айымньы о5ону сааһынан арааран бэйэтэ иитэр суолталаах.

Бырайыак актуальноһа:

Билигин төрүт үгэстэр үксүлэрэ умнуллан иһэннэр хаттаан эргийэн эрэр кэмнэрэ. Эбэтэр өй – санаа урукку өттүгэр иэбиллэн эрэр. Сизэргэ – туомна итэ5эл быһыытынан бол5омто ууруллар буолла. Бу кэмнэ о5о бэйэтин айылбаттан айыллыбыт уйул5атын тутуһуу, харыстааһын, билии улахан оруоллаах.

Норуот тыына, дьыл5ата, кини киһи - аймах үрдүк культуратыгар киллэрэр кылаата төрөөбүт тылыгар, тылынан уус – уран айымньытыгар инэн сылдыар. Ол иһин төрөөбүт тылын, тылынан уус – уран айымньытын тыыныгар иитилибит киһи бэйэтин норуотун ытыктыы, омук быһыытынан бэйэтин билинэр, киэн туттар.

Саха о5ото хара маннайгыттан төрөөбүт буоруттан силистэнэн – мутуктанан иитилиннэ5инэ, кини үтүө үгэстэрин чахчы этигэр – хааныгар инэриннэ5инэ, амарах сүрэ5ин, мындыр өйүн, уран тарба5ын, удьуорун утумнаата5ына эрэ саха омук быһыытынан чэчирии сайдар кэскиллэнэр. Маны олоххо киллэрэргэ о5ону кыра сааһыттан этигэр – хааныгар инэ сылдыарын уһугуннаран айдарыытын арыйарыгар күүс - көмө, тирэх буолуу то5оостоох.

Бырайыак сыала: Норуот тылынан уус–уран айымньытын **нонуо** о5ону патриотическай өйгө - санаа5а киллэрэн, саха духовнай культуратын сайыннаран үтүө үгэстэри үйэтитии.

Бырайыак соруктара:

1. О5о дьобурун уорэтии, кэтээн **коруу**.
2. Фольклор айымньыларынан о5о тылын байытыы.
3. Фольклор араас көрүнүн туһанан о5о ойуулаан – дьүһүннээн, образтаан толкуйдуур уонна санарар дьобурун эрчийии.
4. Норуот ырыатын, тойугун, оһуокайын, сатаан толорорго, кылыһа5ын сөпкө туһанарга эрчийии.
5. Норуот айымньытын геройдарын үтүө холобурун сизэр – майгы өттүнэн иитиигэ көдьүүстээхтик туһаныы.
6. Ансамбль тэрийэн о5ону коллективка, биир сыалга иитии;
7. Бэйэтин норуотун төрүт культуратын киэн туттууга үөрэтии;

Практическай суолтата: О5о айылбаттан бэриллибит дьобурун билэн, ис туруга аһыллан, кэрэ5э тардыһарыгар көмөлөһүү, ко5утуу.

1 этап – а) «Ырыаба- тойукка кылыбах уоскээбинэ»

Сахалы тыойар эбэтэр үнкүү тылын этэр киһиэхэ кылыбах уһулуччу суолталаах. Сатаан дьаарыстаан туһаннахха ырыаны олуһун киэргэтэр. Кылыһабы ыраастык чөллөкөйдүк онорууга улахан суолтаны биэриллиэхтээх. Туойарга сөптөөх бэлэмнэнии кэнниттэн туойууну сабалаһар. Онно кылыһабы онорторон, сатаан кылыһахтыырга үөрэнэртэн үгүстэр сабалыыллар.

б) Тойук- норуот тылынан уус – уран көрүннэриттэн ордук искэ сөнө сылдьар кылыһабы арыһар, сайыннаһар көрүнүнэн буолар. Тойукка үөрэтии, фольклор атын да жанрдарыгар дьарыктаныы курдук, истэн, үтүктэн үөрэнэн, норуот культуратын салбаан барбардар дьоннору иитэр, уһуйар уонна сайыннаһар хайысхалаах үөрэтии буолар. Кини кэнэбэс ханнык бабарар идэлээх специалист буолуохтаах оһону эстетическэй өттүнэн сайыннаһарын таһынан, киниэхэ бэйэтин норуотун ис тыһынын, кутун – сүрүн инэрэн, сахалы дууһалаах киһини иитэргэ олус көмөлөөх.

Тумугэ:

- Кылыһахтарын арыһаллар;
- Тута хоһуйар, импровизаторскай талааннара арыллар;
- Оһолор бэйэ – бэйэлэрин болһомтолоохтук истиһэр буолаллар;

2 этап - «Саха оһуһун мииннэ да ырыаһыт, оһоһун иннигэр оһордо да оһонхоһут»

а) Норуот ырыалара - Ырыа оһону иитиини өссө кини төрүөн инниттэн сабалыыһар. Оһолонорун күүтэн оһорор дьахтар иһигэр сылдьар оһотун кытары ырыанан «кэпсэтэр». Кыһылыттан сабалаан оһоһо хас да сааһыгар тийэ ийэлэр биһик ырыатын ыллыыллара. Ол утууу ырыата эрэ буолбакка өссө оһоһу уруйдааһын, албааһын ырыата. Ырыа – киһи дууһатын араһсыбат аргыһа уонна биир дьиктилээх струната. Кини педагогическай күүһэ итиннэ сытар.

б) «Оһуокай - уус-уран тыл, поэзия оһуоһата»

Оһуокай тыһыынчанан сыллар аннараа өттүлэригэр үөскээн баран, улам сайдан кэнээн искусство 3 көрүнүн: *үнкүүнү, ырыаны, поэзияны* силбэһиннэрэн – түмэн ильдэ сылдьар, ыччаты уус тылга, кэрэбэ уһуйан, эстетическай өртүнэн эргиччи *иитэр – сайыннаһар*, оһоһу кытта тэннэ сайдар буолан, куруутун эдэр кэрэхсэнэр норуот үтүөкэннээх айымньыта буолбута.

Тумугэ:

- Оһо тылын саһпааһа улаатар, тыла сайдар;
- Биллэр этэччилэри кытта билсэн, кинилэр тустарынан литератураны үөрэтэн билиитин кэнэтэр;
- Оһуокай хамсаныһарын үөрэтэн этин – хаанын чэбдигирдэр, улаатан эрэр уноһун

эрчийэр;

- О5о коллективын түмэр, добордуу буолаллар;

- О5о айар, тута хоһуйар дьобура сайдан логической толкуйа улаатар;

Занятиелары, сунньунэн, салайааччы ытыхтаах, киниэхэ этээччилэр, тойуксуттар, норуот ырыаһыттар, музыканнар, үнкүүһүттэр араас еруттээх кемуу оноруохтаахтар.

3 этап – «Олонхо - саха норуотун тылынан уус-уран пааматынныгыга.»

Олонхо обону иитэр хайысхата эгэлгэ. Манна чизэ, кырдык, уопсай интэриэс туһугар туруулаһы, кырдыаһаһы, дыахтары, обону ытыктааһын, кыыс бэйэтин харыстаныта, эр киһи таптал туһугар героической охсуһуута, тулуур, дьулуур, төрөһүттэри, төрөөбүт дойдуну төлөөннөөхтүк таптааһын уустаан-ураннаан хоһуйулар, олонхо геройдара эгэлгэ былааннар уустук киирсиилэригэр улахан күрэхтэһини бараллар уонна кыайан-хотон тахсаллар. Онон олонхо кырдык кыайытын, өрөгөйдөөһүн гимнэ.

Тумугэ:

- Ойү-санааны сайыннарар, диринэтэр;

- Тутта – хапта сылдыра дуоспуруннарар;

- Төрөөбүт айылбаһа, аһа саастаах дьонно убаастабыла улаатар.

- Төрөөбүт төрүт тылыгар таптал, норуотун культууратыгар убаастабыл үөскүүр;

4 этап - Хомус – саха култууратын, музыкальной искусствотун национальной угэин чуор куолаһа.

Хомус – биһиги норуоппут культууратын, музыкальной искусствотун национальной угэин чуор куолаһа үгүс үйэлэри нөнүөлээн кэлбит дьикти нарын инструмена. Кини бэрт дьобус эрээри, киһини сөхтөрөр абыланнаах, нарын-истин иэйиилээх. О5о өйүн-санаатын уонна чувствотун ырыа-хоһоон тылынан эрэ буолбакка, музыкальной инструмент көмөтүнэн эмиэ сайыннарыахха соп. Биһиги хомус алыптаах музыкальной эдэр ыччаты кыра сааһыттан норуотун үтүө үгэстэригэр иитэр, сыһыарар, билиһиннэрэр кыахтаахпыт. Ити тулалыыр эйгэ, киһи айылба туһунан о5о толкуйдууругар, өйө-санаата кэнииригэр улахан көмөлөөх.

Бырайыак улэтин тумугэ: О5о бэйэтин төрөөбүт норуотун эйгэтигэр иитиллэбинэ, кини кыра сааһыттан уйулбата уонна олоххо-дыаһахха эрэмниилээх, харалталаах буолар. О5олорго кыһамнылаахтык улахааттарга бол5омтолоохтук уонна ытыктабыллаах сыһыаннаһы, аһыныгас, утуо суобастаах, баай дууһалаах буолуу, сэмэй-майгы; ис культура тыына уһуйулар. Атын норуоттары ытыктыыр бэйэ норуотунан киэн туттаргына иитиллэр.

О5олорбутун кыра саастарыттан, бэйэбит торут культуурабытыгар уһуйан, онтон

бэйэлэрин торообут ийэ тылларынан санардан, чэхчы сахалыы сизэрдээх-майгылаах, ойдоох-санаалаах, иэйиилээх-куойуулаах, чэгиэн-чэбдик ыччаты иитэн таһаарарбыт биһиги кэскилбитигэр кыһамныбыт, болҕомтобут буолар. Торообут тылынан санарар, уорэнэр оҕо билиини кэбэҕэстик ылынар, ойо - санаата туругулар, майгыта-сигилитэ ситэр, иһирэх иэйиитэ уһуктар, олбот уйэлээби айар-тутар дьобура тобуллар.

Бырайыак улэлиир былаана

1 түһүмэх: а) «Норуот тылынан уус-уран айымньыларын билсиһии»

б) «Ырыаҕа- тойукка кылыһах уоскээһинэ»

	№	Темата	Бөлөҕүнэн үлэлэр			Чааһа
			Теорет. үлэ	Биирдиилээн оҕолору кытта үлэ	Бөлөҕүнэн үлэ	
I чөлүөт	1	Норуот тылынан уус-уран айымньыларын билсиһии.	1 чаас			9 чаас
	2	Дьааны оройуонун ырыаһыттарын, тойуксуттарын үөрэтии.	1 чаас			
	3	Ырыаҕа – тойукка кылыһах үөскээһинэ (кылыһах таһаарыыга араас дьарыктар)	1 чаас		1 чаас	
	4	Кылыһабы арааран истии, кини тылга, тыл сүбүөтүр хайдах сыһыаннаһарын, тугун, хайдах үөскүүрүн, тойук сүрүн кэрэтэ, кырааската буоларын өйдөтүү			1 чаас	
	5	«Саас буолаҕа», «Кымыс ырыата» ырыаларга кылыһабы ыллата үөрэтии.			2 чаас	
	6	Тойук араастара, ханнык манеранан туойалларын истэн араара үөрэнии.		2 чаас		

2 түүхэмх: «Саха оьуһун мииннэ да ырыаһыт, оһоһун иннигэр олордо да олонхоһут»

	№	Темата	Болоһунэн улэлэр			Чааба
			Теорет. улэ	Биирдиилээн оьолору кытта улэ	Болоһунэн улэ	
дөһөпөһ II	1	Дьааны оройуонун, олоорор нэбилиэгин норуот ырыаыттарын кытары билсибии	1 чаас			7 чаас
	2	Норуот ырыаларын араастарын уорэтии (дэгэрэн, хабарба, мурун о.д.а.)		1 чаас	1 чаас	
	3	Оьуокай саха музыкальнай култуурата, ырыа жанра сайдарыгар оруола	1 чаас			
	4	Оьуокай хобьонун тутула, хобьону оноруу, хобуйуу ньымалара			1 чаас	
	5	Оьуокай мелодияларын араастара		2 чаас		

3 түүхэмх: «Олонхо – саха норуотун тылынан уус-уран пааматынньыга»

	№	Темата	Болоһунэн улэлэр			Чааба
			Теорет. улэ	Биирдиилээн оьолору кытта улэ	Болоһунэн улэ	
дөһөпөһ III	1	И.А.Худяков – Дьааны олонхотун уорэтиигэ утуо онолоро	1 чаас			10 чаас
	2	Дьааны олонхоьуттара	1 чаас		1 чаас	
	3	Д.А.Томская –Дьааны ийэ олонхоьута	1 чаас			
	4	Д.А. Томская олонхолоро	1 чаас		1 чаас	
	5	«Эрбэьэр Эрчимнээх Элитэр Бэргэн» - Д.Томская биир бастын олонхото		1 чаас	1 чаас	

	6	Д.А.Томская олонхолоругар остуоруйа уонна олонхо алтыбыта			2 чаас	
--	---	--	--	--	--------	--

**4 түһүмэх: «Хомус – саха култууратын, музыкальной искусствотын
национальной угэбин чуор куолаа»**

	№	Темата	Бөлөбүнэн үлэлэр			Чааһа
			Теорет. үлэ	Биирдиилээн оболору кытта үлэ	Бөлөбүнэн үлэ	
I дөһөмч I	1	Хомусчуттар тустарынан матырыйааллары хомуйуу, билсигии, ырытыгы	1 чаас			8 чаас
	2	Хомуска сахалыы матыыптары оонньуурга үөрэтии			1 чаас	
	3	Хомуһунан эрчиллии (илии бэгэччэгин, тарбахтарын хамсатарга аналлаах эрчиллиилэр)			2 чаас	
	4	Дорҕооннору, ритмнэри истии көмөтүнэн хомуска таһаарыы		1 чаас	1 чаас	
	5	Оонньуу ньымаларыгар үөрэтии		1 чаас	1 чаас	

Туьаныллыбыт литература:

1. Алексеев И.Е. Искусство игра на якутском хомусе. Як., 1998
2. Алексеев Н.А. Традиционные религиозны верования якутов в XIX- нач. XX в. Нов.1975
3. Билюкина А.А. Языческие обряды якутов. Як., 1992
4. Волков Г.Н., «Этнопедагогика». М., 1997
5. Илларионов В.В. Искусство якутских олонхосутов. Як.,1982
6. Колодинская Д.С. Дьааны олонхото. Элективный курс Верх., 2007
7. Попова М.А., Павлов А.Н. Саха угэбин торут ойдобулэ. Дьок., 2006
8. Саха фольклора. Хом. Д.К.Сивцев оноруута. Як., 1970
9. Сафонов Н.И. Тойукпут космоска кытта дуорайдын/Кыым.13.06.90
10. Шишигин С.С. Туойарга, хомуска тардарга уорэтии программалара. Дьок.,1991